

The Analysis of Legislative Criminal Policy of Iran, Iraq and United Arab Emirates in Soil Conservation (Comparative Study)

Ruhollah Akrami¹, Ali Nabi^{2*}

1. Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Qom University, Qom, Iran.

Email: r.akrami@qom.ac.ir

2. Ph.D. Student in Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Qom University, Qom, Iran.

*Corresponding Author: Email: Ali.n657@gmail.com

ABSTRACT

Nowadays, environmental protection and consequently soil conservation have been considered in the criminal policy of different legal systems. To recognizing the criminal policy of three Iran, Iraq, and United Arab Emirates Countries in soil conservation in the form of a case study and analytical-descriptive method, the current study tried to investigate the Positive Law to identify the political criminal reaction of these three countries in confrontation with harmful behaviors to soil. First, damages to the soil and then Positive Law and the taken criminal policy in each field have been investigated to clarify government's approaches to the environment in general and to the soil in particular, considering that the center of attention of criminal policy is environmental protection as a fundamental value or it is dependent on human and his interest.

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/JLR.2022.351248.2119

Received:
18 Jun 2022

Accepted:
4 September 2022

Published:
5 March 2024

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

Recognizing these components substantively and the responsibility of the criminal policy of these three countries to the criminal phenomenon (including crime and deviation) in terms of form specify their criminal policy position in the categorization of big criminal policy systems; finally, this study showed that human-oriented approach to environment has overcome ecological protection balance and considering cognitive model, the criminal policy of all three countries is near to liberal government-society in the field of soil conservation.

Keywords: Soil Conservation, Criminal Protection, Iran Criminal Policy, Iraq Criminal Policy, United Arab Emirates Criminal Policy.

Funding: The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Ruhollah Akrami: Resources, Writing - Review & Editing, Supervision.

Ali Nabi: Methodology, Formal analysis, Investigation, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Akrami, Ruhollah & Ali Nabi. "The Analysis of Legislative Criminal Policy of Iran, Iraq and United Arab Emirates in Soil Conservation (Comparative Study)". *Journal of Legal Research* 22, no. 56 (March 5, 2024): 231-262.

Extended Abstract

Introduction: Forming the top layer of the Earth's crust, soil is a constituting element of nature, which itself is formed under different physical, chemical, and biological conditions. If not properly conserved, soil can adversely affect the human life through contamination (pollution), degradation, dust and haze, etc.; it can also lead to forced migration. Formulated as criminal policies, actions taken by judicial and legal authorities in different countries can contribute to soil conservation. This comparative study addresses the criminal policies against soil-destroying activities drawing on each country's standing rules and regulations. To this end, the criminal policies of Iran, Iraq, and the UAE are introduced within the framework of criminal legislation in order to show how these countries deal with activities that directly or indirectly damage soil.

Methodology: Aiming to introduce the criminal policies of Iran, Iraq, and the UAE regarding soil conservation, this analytical-descriptive case study uses desk research to shed light on how these countries' criminal policies treat human activities that destroy soil according to their statutory regulations. First, the cause of soil loss including contamination (pollution), degradation, erosion, land-use change, and soil smuggling as well as their respective criminal policies and statutory regulations are examined, and then a criminal policy model is worked out for each country regarding soil conservation.

Results: The examination of the legislative reactions expected of the said three countries in regard to soil conservation show that there are more comprehensive, stricter policies enforced in human health (such as contamination/pollution) and public opinion pressure (soil smuggling in Iran) areas; on the contrary, less attention is paid to soil erosion (area) where an imminent danger is not felt. As a result, we can conclude that the criminal policy places top on its list human-centricity, not ecological balance. The models examined in the criminal policies of the said countries show inclination toward the Liberal Nation-State Model where the top priorities are humans and their freedom, liberties, and needs.

Discussion and Conclusions: The study of the legislative-criminal policies of Iran, Iraq, and the UAE on soil conservation displays similar and differing approaches to different problems. All the three countries have incorporated into their legislative policies the risk management in regard to soil contamination. Using punishment as the last resort, the Iranian legislator adopts a lenient criminal policy, and in line with it and regarding contamination/pollution, considers a broader context where sanctions are given for other causes of soil loss. On the other hand, the Emirati legislator adopts a relatively strict criminal policy with sever punishments, and in Iraq, the legislator also adopts a strict legislative policy with an emphasis on judicial processes/precedents unless there

is corporal injury or radioactive contamination involved where there would be criminal tolerance and leniency. Neither of the three countries follow a strict criminal policy in relation to soil degradation. Iraq's and the UAE's approaches to soil erosion are similar to their approaches to soil degradation while Iran's criminalization approach is broader due to the protection of natural resources and public properties and its effects in controlling soil erosion. However, neither of the study countries have instituted a comprehensive criminal policy to prevent soil erosion. As for the illegal land-use change, strict sanctions imposed against the use change of arable lands and gardens in Iran become lenient in the judicial processes, and the role of the administrative body in reporting a crime gains considerable importance. In Iraq and the UAE, however, the criminal policy on the illegal land-use change is rather passive, and only the unlawful possession of public lands, which can lay the foundations for land-use change, is given a civil sanction. Iraq's and the UAE's criminal policies are also passive in regard to soil smuggling; Iran, on the contrary, metes out extremely severe punishments for soil smuggling.

تحلیل سیاست تقنینی کیفری ایران، عراق و امارات متحده عربی در حفاظت از خاک (مطالعه تطبیقی)

روح‌الله اکرمی^۱، علی نبی^۲

۱. دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران.

Email: r.akrami@qom.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران.

*نویسنده مسئول: Email: Ali.n657@gmail.com

چکیده:

حفاظت از محیط زیست و به تبع آن حفاظت از خاک، امروزه در سیاست کیفری نظام‌های حقوقی مختلف مورد توجه قرار گرفته است. در نوشتار پیش‌رو، با هدف شناخت سیاست کیفری سه کشور ایران، عراق و امارات متحده عربی در حفاظت از خاک، در قالب مطالعه موردی و به روش تحلیلی-توصیفی کوشش شد که با بررسی مقررات موضوعه، واکنش سیاست جنایی این سه کشور در مواجهه با رفتارهای آسیب‌رسان به خاک مورد شناسایی قرار گیرد. ابتدا زمینه‌های آسیب به خاک و پس از آن مقررات موضوعه و سیاست کیفری اتخاذ شده در هر زمینه، مورد بررسی قرار گرفت تا رویکرد دولت‌ها، نسبت به محیط زیست، به‌طور عام و نسبت به خاک، به‌طور خاص، از این حیث که کانون توجه سیاست کیفری، صیانت از محیط زیست به‌عنوان ارزشی بنیادین، یا وابسته به انسان و منافع او است، روشن شود. شناخت این مؤلفه‌ها، به لحاظ ماهوی و نحوه پاسخ‌دهی نظام سیاست جنایی این سه کشور به پدیده مجرمانه (اعم از جرم و انحراف)، به

پژوهشکده حقوق

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/ILR.2022.351248.2119

تاریخ دریافت:

۲۸ خرداد ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:

۱۳ شهریور ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۱۵ اسفند ۱۴۰۲

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

لحاظ شکلی، جایگاه سیاست کیفری آنها را در دسته‌بندی نظام‌های بزرگ سیاست جنایی مشخص می‌سازد؛ در نهایت، این بررسی نشان داد که رویکرد انسان‌محور به محیط زیست، بر حفظ تعادل اکولوژیک غلبه داشته و به لحاظ مدل شناختی، سیاست جنایی هر سه کشور در زمینه حفاظت از خاک نزدیک به مدل دولت - جامعه لیبرال است.

کلیدواژه‌ها:

حفاظت از خاک، حمایت کیفری، سیاست کیفری ایران، سیاست کیفری عراق، سیاست کیفری امارات متحده عربی.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

روح‌الله اکرمی: منابع، نوشتن - بررسی و ویرایش، نظارت.
علی نبی: روش‌شناسی، تحلیل، تحقیق و بررسی، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

اکرمی، روح‌الله و علی نبی. «تحلیل سیاست تقنینی کیفری ایران، عراق و امارات متحده عربی در حفاظت از خاک (مطالعه تطبیقی)». مجله پژوهش‌های حقوقی ۲۲، ش. ۵۶ (۱۵ اسفند ۱۴۰۲): ۲۳۱-۲۶۲.

مقدمه

خاک یکی از عناصر تشکیل‌دهنده محیط طبیعی و شامل قسمت سطحی پوسته زمین است که بر اثر عوامل مختلف فیزیکی، شیمیایی و حیاتی به وجود می‌آید.^۱ این عنصر مهم، از یک سو، بستر تولیدات کشاورزی است و نقش بسزایی در تأمین امنیت غذایی شهروندان هر کشور دارد؛ و از سوی دیگر بی‌توجهی به حفاظت از آن می‌تواند از طرق گوناگون همچون آلودگی، افزایش فرسایش خاک و گسترش ریزگردها، زندگی انسان‌ها را تحت تأثیر قرار داده و حتی جابه‌جایی اجباری جمعیت را در پی داشته باشد. امروزه صنعتی شدن و افزون‌خواهی انسان‌ها، آلودگی و فشار بر منابع خاک را افزایش داده و مخاطرات قابل توجهی را پیش روی انسان قرار داده است. خطرهایی که جنبه فرامرزی داشته و تأثیر آنها به قلمروی سیاسی کشور خاصی محدود نمی‌ماند؛^۲ از این رو بسیاری از دولت‌ها، با تصویب قوانین داخلی و نیز با پیوستن به کنوانسیون‌های فراملی به حفاظت از آن توجه نشان می‌دهند. تعریف حقوق محیط زیست بر پایه غایت آن صورت می‌گیرد و به‌واسطه محتوایش، به سلامت عمومی و حفظ تعادل اکولوژیک کمک می‌کند.^۳ رویکرد حقوق نسبت به محیط زیست به دو شکل ممکن است ارزش اخلاقی برتر را در جامعه بازتاب دهد، محیط زیست به‌عنوان ارزشی فی‌نفسه و محیط زیست به‌عنوان ارزشی وابسته. تمایز این دو رویکرد در آن است که آیا محیط زیست، جدا از مطلوبیتی که برای انسان دارد، فی‌نفسه، ارزشی قابل حمایت تلقی می‌شود یا ابزاری ضروری برای تحقق دیگر ارزش‌ها - همچون منافع و حقوق انسانها - است؟^۴ در رویکرد اخیر، جنبه‌های زیبایی‌شناختی، مذهبی و شناخت‌شناسانه طبیعت فراموش می‌شود. در تقویت و گسترش این مفهوم، جریان‌های تاریخی و فلسفی غرب تأثیر بسیار عمیقی نهاده‌اند که در رأس آنها می‌توان به جریان‌های امانیستی و اگزستانسیالیستی و اندیشه‌های سودانگاران قرون گذشته و نفوذ آنها به مسائل محیط زیست اشاره نمود.^۵

۱. پرویز کردوانی، جغرافیای خاک‌ها (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۲)، ۴۱.

۲. عارف محمد عبدالامیر، «جریمه تلوث البيئة دراسة مقارنة بين القانون العراقي والقانون الأردني»، (رساله الماجستير، عمان: جامعه الشرق الاوسط، ۲۰۱۹)، ۲۳.

۳. مصطفی تقی‌زاده انصاری، حقوق محیط زیست در ایران (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۸)، ۱۷.

۴. محسن عبدالهی، «حمایت کیفری از محیط زیست: تأملی بر بایسته‌های حقوق کیفری زیست‌محیطی»، علوم محیطی، ۱(۱۳۸۶)، ۱۰۱.

۵. عزیزاله فهیمی و علی مشهدی، «ارزش ذاتی و ارزش ابزاری در فلسفه محیط زیست (از رویکردهای فلسفی تا راهبردهای حقوقی)»، فصلنامه علمی - پژوهشی دانشگاه قم، ۱۱(۱۳۸۸)، ۱۹۹.

مداخلات حقوقی در موضوع رفتارهای آسیب‌رسان به خاک، در چهارچوب سیاست جنایی اتخاذ شده از سوی دولت‌ها تعریف می‌شود و جنبه واکنشی سیاست جنایی، حدود قلمرو کیفری^۶ و ویژگی‌های آن را مشخص می‌کند؛ نوع و محتوای پاسخ‌ها به رفتارهای مغایر با صیانت از خاک و مرجع پاسخ‌دهی به آنها، جایگاه سیاست جنایی یک نظام حقوقی در دسته‌بندی نظام‌های بزرگ را در مقوله حفاظت از خاک نمایان می‌سازد. در سال‌های اخیر، تغییرات بسیاری در کاربری زمین در برخی کشورهای خاورمیانه ایجاد شده است؛ استخراج نفت، آلودگی هوا و خاک را در پی داشته و تغییرات اقلیمی، موجب بروز خشکسالی‌های بیابانی در کشورهای این منطقه شده و فرسایش خاک، بیابان‌زایی و شور شدن زمین به تهدیدی جدی برای امنیت کشاورزی بدل شده است. به‌عنوان نمونه در عراق حدود ۶۰ درصد از زمین‌های زیر کشت آبی، در معرض درجه‌ای از شوری قرار دارند^۷. ریزگردها و فرسایش خاک در ایران گسترش یافته و کاهش نزولات آسمانی و محدودیت خاک حاصلخیز در امارات متحده عربی، توجه به حفاظت از خاک را ضروری ساخته است. شناسایی واکنش حقوق کیفری کشورهای یاد شده نسبت به چالش‌های زیست‌محیطی و شناخت رویکرد سیاست تقنینی کیفری آنها به خاک، هدف اصلی این نوشتار است. برای شناخت رفتارهای آسیب‌رسان به خاک، ابتدا لازم است زمینه‌های آسیب که شامل تخریب، آلودگی، فرسایش، قاچاق خاک و تغییر کاربری زمین است، شناخته شوند. تخریب خاک به فرآیندها و عواملی اطلاق می‌شود که موجب کاهش توان تولیدی، کیفیت و ناپایداری خاک می‌شوند و دارای سه وجه مختلف تخریب فیزیکی، تخریب شیمیایی و تخریب بیولوژیکی^۸ است. آلودگی، شامل هرگونه تغییر در ویژگی‌های اجزای تشکیل‌دهنده محیط زیست است، به‌طوری که استفاده پیشین از آنها ناممکن گردد و به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم منافع و حیات موجودات زنده را به مخاطره اندازد^۹. عامل آسیب‌رسان دیگری که خاک را تحت تأثیر قرار می‌دهد، فرسایش است که به جابه‌جایی خاک بر اثر عملکرد آب و باد اطلاق می‌شود^{۱۰}. فرآیندی که به‌وسیله آن ذرات خاک از بستر اصلی خود جدا شده

۶. قلمرویی که شامل انواع ضمانت اجرای قانونی با صیغه تنبیهی است.

7. Graham P Chapman and Cathleen M Baker, *The Changing Geography Of Africa And The Middle East*, (London: Taylor & Francis e-Library, 2003), 161.

8. V.V. Snakin, et al., "The System of Assessment of Soil Degradation", *Soil Technology*, 8, 4(1996), 339.

۹. سیدسیاوش واحدی و عاطفه لرجوری، «جرائم زیست‌محیطی ناشی از آلودگی خاک با تأکید بر آلودگی‌های ناشی از دفع پسماند در جنگل سراوان رشت»، (مقاله ارائه شده در کنفرانس ملی حقوق در چشم‌انداز ۱۴۰۴، رشت، ۱۲ دی ماه ۱۳۹۸)

10. Zachar Dusan, *Soil Erosion (Developments in Soil Science 10)* (Bratislava: Veda Publishing House of the Slovak Academy of sciences, 1982), 22.

و به کمک یک عامل انتقال دهنده به مکانی دیگر حمل می‌شوند.^{۱۱} قاچاق خاک، نمونه دیگری است که به واسطه نقش مهم آن در تأمین غذای بشر^{۱۲} و ارزش اقتصادی فراوانی که این کارکرد، به آن می‌بخشد از جمله رفتارهای رایج آسیب‌رسان به خاک به شمار می‌رود.

در نهایت تغییر غیرمجاز کاربری، عملی مغایر با شیوه تعیین شده در قوانین برای استفاده از زمین^{۱۳} و منافی ضرورت حفظ زمین‌های مستعد موجود برای کشاورزی است.^{۱۴} بیشترین بستگی تغییر کاربری اراضی با حفاظت از خاک، آن‌گونه که مطالعات بسیاری نشان داده‌اند^{۱۵} معطوف به نقش فزاینده‌ای است که در فرسایش‌پذیری خاک دارد و می‌تواند موضوع ضمانت اجرای قانونی قرار گیرد.

اغلب پژوهش‌های منتشر شده به زبان فارسی با موضوع حمایت کیفری از خاک، پیش از تصویب قانون حفاظت از خاک در سال ۱۳۹۸ به انجام رسیده‌اند^{۱۶} و به برخی منابع قانونی منسوخ مستند هستند. در مطالعات دیگری که بعد از تصویب قانون یاد شده، موضوع حمایت کیفری از خاک را مطرح نظر قرار داده‌اند، با نگاه انتقادی به قوانین مربوطه، به ارزیابی کارآمدی قانون و نقاط قوت و ضعف آن پرداخته شده است.^{۱۷} آنچه این پژوهش را از مطالعات پیشین متمایز می‌سازد، عدم توجه صرف به قوانین موضوعه و تلاش برای استنباط سیاست کیفری تقنینی در حفاظت از خاک از رهگذر این قوانین است

۱۱. حسینقلی رفاهی، فرسایش آبی و کنترل آن (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۵)، ۱۵.

۱۲. سیاوش دهقانپان و دیگران، مترجم، جغرافیای کشاورزی، (مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۷۹)، ۱۳۳-۱۳۲.

۱۳. کاوه قبادی و حسین ناصری مقدم، «مالکیت در حصار کاربری، نگاهی به تعیین کاربری از منظر فقه و حقوق»، دانشنامه حقوق اقتصادی، ۱۹، ۲(۱۳۹۱)، ۱۰۵.

۱۴. سیدحسین بحرینی و کیوان کریمی، مترجم، برنامه‌ریزی محیطی برای توسعه زمین، راهنمایی برای برنامه‌ریزی و طراحی محلی پایدار، (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۵)، ۱۳۲.

۱۵. نک: ۱- لیلیا پیشداد سلیمان‌آباد و دیگران، «بررسی اثرات تغییر کاربری اراضی بر فرسایش خاک در حوضه آبخیز چراغ ویس با استفاده از سامانه اطلاعات جغرافیایی»، مجله علوم کشاورزی و منابع طبیعی، ۱۵، ۱(۱۳۸۷)، ۱۴۸؛ ۲- الناز آذرتاج و دیگران، «بررسی تأثیر تغییر کاربری اراضی بر رواناب و فرسایش خاک با استفاده از شبیه‌سازی باران در منطقه حیران اردبیل»، نشریه علمی-پژوهشی مهندسی و مدیریت آبخیز، ۱۰، ۱(۱۳۹۷)، ۱۱؛ ۳- حسن احمدی، ژئومرفولوژی کاربردی، جلد ۱، (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ چهارم، ۱۳۸۵)، ۳۰۴.

۱۶. به‌عنوان نمونه می‌توان به مقاله «حمایت کیفری از محیط زیست شهری در حقوق کیفری ایران» که توسط اصغر احمدی و همکاران، تدوین و در شماره ۳ مجله اقتصاد شهری در سال ۱۳۹۶ منتشر شده است اشاره کرد.

۱۷. مقاله‌ای با عنوان «جرائم تهدیدکننده بهداشت عمومی آب و خاک از منظر حقوق کیفری»، گردآوری شده توسط رحیم کنار کوهی و همکاران، که در مجله حقوق پزشکی در سال ۱۴۰۰ به چاپ رسیده است، نمونه‌ای از چنین پژوهش‌هایی است.

که به صورت تطبیقی صورت می‌پذیرد.

۱- تدابیر کیفری کشورهای مورد مطالعه برای حفاظت از خاک، در قلمروی تقنینی

۱-۱- پیشینه تقنینی

در این بخش، پیشینه تقنینی و مصادیق جرم‌انگاری صدمه به خاک در کشورهای ایران، عراق و امارات متحده عربی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۱-۱- ایران:

ماده ۱۲ قانون شکار و صید مصوب ۴۶/۳/۸ نخستین مقرر قانونی است که با حمایت از رستنی‌ها، به‌طور غیرمستقیم و از طریق اثرگذاری بر فرآیند فرسایش، به حفاظت از خاک کمک می‌کند. موضوع آلودگی محیط زیست با تصویب قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست در تاریخ ۵۳/۳/۲۸ وارد قوانین موضوعه کشور ایران شد. در ماده ۹ این قانون در تعریفی که از انواع آلودگی‌ها صورت گرفته، به آلودگی خاک نیز اشاره شده است: «منظور از آلوده ساختن محیط زیست عبارت است از پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب یا هوا یا خاک یا زمین به میزانی که کیفیت فیزیکی یا شیمیایی یا بیولوژیکی آن را به‌طوری که زیان‌آور به حال انسان یا سایر موجودات زنده یا گیاهان و یا آثار و ابنیه باشد، تغییر دهد». در مواد ۱۲ و ۱۳ قانون برای افراد خاطی که ضوابط اعلام شده را رعایت نکنند مجازات تعیین شد. قانون‌گذار در ماده ۳ از قانون حفظ کاربری اراضی زراعی و باغ‌ها مصوب ۷۴/۳/۳۱ و اصلاحیه آن، با هدف حمایت از کشاورزی و حفظ کاربری خاک‌های حاصلخیز، تغییر غیرمجاز کاربری زمین‌های کشاورزی و باغ‌ها را جرم‌انگاری کرده است. کتاب تعزیرات قانون مجازات اسلامی نیز در ماده ۶۸۸ با هدف مقابله با آلوده ساختن محیط زیست هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی شناخته شود را جرم دانسته و در تبصره ۲ این ماده آلودگی را «پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب یا هوا یا خاک یا زمین به میزانی که کیفیت فیزیکی، شیمیایی یا بیولوژیکی آن را به‌طوری که به حال انسان یا سایر موجودات زنده یا گیاهان یا آثار یا ابنیه مضر باشد تغییر دهد» تعریف کرده است. در تاریخ ۱۳۸۳/۲/۲۰ قانون مدیریت پسماندها به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید. به موجب ماده ۱۶ این قانون، نگهداری، مخلوط کردن، جمع‌آوری، حمل و نقل، خرید و فروش، دفع، صدور و تخلیه پسماندها در محیط باید بر اساس ضوابط تعیین‌شده در قانون و آیین‌نامه اجرایی آن باشد و متخلفان به جزای نقدی مذکور در قانون محکوم خواهند شد.

سرانجام قانون حفاظت از خاک در تاریخ ۹۸/۳/۴ - به‌عنوان نخستین قانون مستقل در حفاظت از خاک - به تصویب رسید و در هفت ماده و تبصره آن برای مرتکبان رفتارهای آسیب‌رسان به خاک ضمانت اجرای کیفی پیش‌بینی شده است. این رفتارها شامل عدم رعایت ضوابط تعیین‌شده در تولید و مصرف سم، کود، آفت‌کش و بهبوددهنده‌های رشد گیاه، آلوده ساختن خاک، تخریب خاک، تخلیه و دفن مواد آلاینده در خاک و انتقال خاک به خارج از کشور است.

۱-۱-۲-عراق:

نخستین قانون موضوعه در ارتباط با حفاظت از محیط زیست در عراق، «قانون حمایت و بهسازی محیط زیست»^{۱۸} است که در سال ۱۹۸۶ به تصویب رسیده است. این قانون ضمن تأسیس شورای عالی حفاظت و بهبود محیط زیست، تشکیلات و صلاحیت‌های این شورا را در سطح ملی و استانی تعیین کرده است اما واجد حکم ماهوی در حفاظت از محیط زیست نیست. دومین قانونی که تحت همین عنوان در سال ۱۹۹۷ در این کشور به تصویب رسیده است، افزون بر بازبینی در تشکیلات و صلاحیت نهادهای متولی حفاظت از محیط زیست، در مواد ۱۶-۱۸ ضوابط لازم‌الاجرا برای فعالیت‌هایی که ممکن است موجب آسیب به محیط زیست شوند را تعیین کرده است و در ماده ۱۹ برخی فعالیت‌های آلاینده مانند ریختن پسماند کارخانه‌ها یا مواد زائد کشاورزی، خانگی و مواد آلاینده نفتی در منابع آب، هوا و زمین را ممنوع اعلام کرده است. در ماده ۲۰ برای متخلفین از مقررات این قانون مجازات حبس و جزای نقدی پیش‌بینی شده است. همچنین به موجب ماده ۲۱، تخطی از دستورالعمل‌های صادره توسط شورای عالی حفاظت و بهبود محیط زیست، برای مرتکب، جزای نقدی در پی خواهد داشت. سرانجام آخرین قانون مصوب مربوط به حفاظت از محیط زیست در عراق، «قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست»^{۱۹} است که در سال ۲۰۰۹ به تصویب رسیده و هم‌اکنون لازم‌الاجرا است. قانون‌گذار عراق در ماده ۱۷ این قانون، اقداماتی را که موجب آسیب، آلودگی و برهم خوردن وجهه زیبایی‌شناختی خاک شود ممنوع دانسته است. ماده ۲۰ قانون یاد شده، به ممنوعیت استفاده از سموم و مواد شیمیایی غیرمجاز در کشاورزی و دفن زباله‌ها و مواد خطرناک در خاک، بدون اخذ مجوز و تأییدیه رسمی پرداخته است و ماده ۳۱ ناظر به آسیب‌هایی است که در اثر فعالیت‌های اکتشاف یا استخراج نفت به محیط زیست وارد می‌شود. این قانون در بخش پایانی به تعیین مجازات برای مرتکبان رفتارهای ممنوع، پرداخته است.

۱۸. قانون حمایت و تحسین البیئه لسنه ۱۹۸۶

19. <https://iraqlid.hjc.iq/LoadLawBook.aspx?SC=040520106055384>

۱-۱-۳- امارات متحده عربی

نخستین قانون فدرال مربوط به حفاظت از محیط زیست در این کشور، قانون شکار مصوب ۱۹۸۳ است. در این قانون خارج از موضوع شکار، حکمی که به حفاظت از خاک ارتباط داشته باشد وجود ندارد. در سال ۱۹۹۳ آژانس محیط زیست فدرال^{۲۰} با هدف برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری در حوزه محیط زیست و مقابله با آسیب‌هایی چون تخریب و آلودگی محیط تشکیل شد. سرانجام «قانون حفاظت و توسعه محیط زیست»^{۲۱} در سال ۱۹۹۹ به تصویب رسید و از اول فوریه سال ۲۰۰۰ لازم‌الاجرا شد.^{۲۲} این قانون مقرراتی را پیرامون حفاظت از خاک در برابر آلودگی ناشی از تخلیه انواع پسماند (مواد ۵۹ و ۶۲)، آسیب به خاک (ماده ۴۳) و رعایت ضوابطی در به کار بردن سموم و آفت‌کش‌ها (ماده ۵۱) پیش‌بینی کرده است. در کنار قانون فدرال، مقررات و دستورالعمل‌هایی نیز در برخی از امارت‌ها به تصویب رسیده‌اند که نقش مکمل قانون فدرال را ایفا می‌کنند و در صورت تعارض یا ابهام، قانون فدرال مجری خواهد بود.^{۲۳} از جمله این مقررات، قانون شماره ۲۱ سال ۲۰۰۵ در ابوظبی و قانون شماره ۷ سال ۲۰۰۷ در دبی است که هر دو قانون ضوابطی را برای دفع زباله و پسماند مقرر کرده‌اند.

۲- شناسایی سیاست کیفری اتخاذ شده در حفاظت از خاک

برای شناخت و مقایسه سیاست کیفری تقنینی این سه کشور در حفاظت از خاک، لازم است که حوزه‌های مشخصی به‌عنوان مبنای مقایسه تعیین گردند. به همین منظور موضوعاتی که نسبت به آنها واکنش قانونی پیش‌بینی شده است، به‌عنوان مبنای مقایسه در نظر گرفته می‌شوند.

۲-۱- آلودگی

در نظام حقوقی ایران، مواد ۱۴، ۱۵ و ۱۹ از «قانون حفاظت از خاک» مصوب ۱۳۹۸ به موضوع آلودگی خاک اختصاص یافته است. ماده ۱۴، آلوده‌کننده خاک را مکلف کرده است که مراتب را بلافاصله به اداره حفاظت محیط زیست اطلاع دهد. مستنکف به جزای نقدی درجه ۸ محکوم می‌شود. در ماده

20. FEA

21. <https://www.dewa.gov.ae/~media/Files/About%20DEWA/Legislations/Arabic/24%20of%201999%20arabic.aspx>

۲۲. قانون اتحادی رقم (۴۲) لسنة ۹۱۱۱ م فی شأن حماية البيئة وتميبتها

23. Kanishka Singh, *Legislation: Environmental Law Regime in the United Arab Emirates: An Investor's Guide to Environment Compliance in the Construction Industry* (Zurich: The Center for Islamic and Middle Eastern Legal Studies, 2014), 85.

۱۵ سازمان حفاظت محیط زیست مکلف شده است ضمن شناسایی واحدهای آلاینده خاک به آنها اخطار دهد که ظرف مهلت معینی اقدام به رفع آلودگی و بازسازی خاک نموده و به جبران خسارات وارده بپردازند و در صورت استتکاف، به جزای نقدی از ۲ تا ۵ برابر خسارت وارده محکوم می‌گردند. مقنن در ماده ۱۹ این قانون، تخلیه و دفن مواد آلاینده اعم از جامد و مایع در خاک، در غیر از مکان‌های تعیین شده را ممنوع اعلام کرده و برای مرتکب، جبران خسارت و جزای نقدی معادل ۲ تا ۵ برابر خسارت وارده پیش‌بینی کرده است. در سیاست کیفری مبتنی بر مدیریت خطر، پاسخ اجتماعی به جرم، بر پایه میزان خطرناکی بزهکار یا رفتارهای مجرمانه سامان‌دهی می‌شود. هر اندازه احتمال ارتکاب جرم و تکرار آن بیشتر برآورد شود، رکن روانی جرم واضح‌تر و نظارت اجتماعی و مدیریت کیفری هم فشرده و سخت‌تر می‌شود.^{۲۴} این سیاست کیفری در حوزه حفاظت از خاک، بر پایه تأثیرات احتمالی که رفتارهای آسیب‌رسان به خاک می‌توانند بر سلامت انسان و سایر موجودات زنده داشته باشند، سازمان‌دهی می‌شود و در پی کنترل خطر بالقوه و بالفعل و کاهش خسارات وارده است. در این سیاست کیفری اصل ضرر به‌عنوان معیار جرم‌انگاری در نظر گرفته می‌شود. بر پایه این اصل، رفتارهایی باید جرم‌انگاری شوند که به افراد دیگر ضرر مادی یا معنوی وارد می‌سازند. در موضوع آلودگی خاک، قانون‌گذار ایران بر پایه این سیاست کیفری، با هدف مدیریت خطر ناشی از آلودگی خاک اقدام به جرم‌انگاری رفتارهای آلاینده نموده است. در عراق هم سیاست مدیریت خطر، مبنای جرم‌انگاری رفتارهای آلوده‌کننده خاک بوده است. بند نخست از ماده ۱۷ «قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست» عراق، هر اقدامی که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم موجب آلودگی زمین شود ممنوع اعلام کرده است. همچنین بر اساس بند ۵ این ماده، دفن زباله‌های جامد در غیر از اماکن تعیین شده ممنوع است. دفن، ذخیره‌سازی یا دفع زباله‌های خطرناک یا رادیواکتیو، بدون اخذ تأییدیه رسمی، به موجب بند ۲ از ماده ۲۰ قانون یادشده ممنوع دانسته شده است. همچنین ماده ۲۱، شرکت‌های فعال در حوزه اکتشاف و استخراج نفت و گاز را مکلف کرده است که برای به حداقل رساندن آلودگی محیط زیست (از جمله خاک) اقدامات لازم را انجام دهند. بر اساس سیاست کیفری حداقلی، از ابزار کیفر باید زمانی استفاده شود که قواعد حقوق خصوصی، اداری و ضمانت اجرای خاص آنها توانایی لازم جهت تحقق اهداف مقنن را نداشته باشد.^{۲۵} از این رو، این سیاست

۲۴. علی‌حسین نجفی ابرندآبادی، کیفر شناسی نو - جرم‌شناسی نو (درآمدی بر سیاست جنایی مدیریتی خطر مدار)، مجموعه مقالات تازه‌های علوم جنایی، کتاب اول، چاپ دوم (تهران: بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۹۲)، ۷۲۴.

۲۵. حسین غلامی، «اصل حداقل بودن حقوق جزا»، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۱، ۲ (۱۳۹۱)، ۴۵.

کیفری، توسل به مجازات را به‌عنوان آخرین حربه در دستور کار خود قرار می‌دهد. در مواد ۱۴ و ۱۵ از قانون حفاظت از خاک ایران، اعمال ضمانت اجرای اداری نسبت به مجازات، ترجیح داده شده است؛ چراکه مقنن نخست اخطار اداره محیط زیست به شخص آلوده‌کننده را مقرر داشته است و در صورت استتکاف و عدم کارایی این اقدام اداری، حکم به تعیین کیفر داده است. ضمانت اجرای اداری دیگر در موضوع آلودگی خاک، مقررۀ موضوع ماده ۱۸ این قانون است که واحدهای بزرگ صنعتی، تولیدی، عمرانی، خدماتی، زیربنایی و معدنی را مکلف کرده است که اقدام به پایش آلودگی خاک و اعلام نتیجه به سازمان حفاظت محیط زیست نمایند. مستتکف از این ماده در فهرست واحدهای آلاینده موضوع قانون مالیات بر ارزش افزوده قرار می‌گیرد. قانون‌گذار عراقی نیز در همین راستا، در ماده ۳۳ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، به وزیر محیط زیست یا نماینده وی این اختیار را اعطا کرده است که در صورت مشاهده اقدامات آلاینده، به مرتکب اخطار دهد تا ظرف مدت ده روز آلودگی را برطرف کند؛ در صورت خودداری مرتکب، مقام مذکور می‌تواند واحد آلوده‌کننده را برای مدت ۳۰ روز به طور موقت تعطیل نموده و تا رفع آلودگی این دستور را تمدید کند. وزیر محیط زیست یا نماینده وی که نباید دارای مرتبه کمتر از مدیرکل باشد، این اختیار را دارد که برای کلیۀ متخلفین از مقررات این قانون که شامل ناقضان ممنوعیت فعالیت‌های آلاینده نیز می‌شود، جریمه نقدی ماهانه از یک تا ده میلیون دینار تعیین نماید. با وجود اینکه ماده ۳۴ قانون یاد شده برای متخلفین از این قانون و آئین‌نامه‌های مربوط به آن مجازات حبس بیش از سه ماه و جزای نقدی از یک تا بیست میلیون دینار را تعیین کرده است، لکن به طور معمول دادگاه‌ها ترجیح می‌دهند برای این نوع جرایم مجازات مالی تعیین کنند. دادگاه‌ها معتقدند که مجازات مالی برای آن دسته از رفتارهای آلاینده که سبب آسیب به تمامیت جسمانی افراد نمی‌شوند مناسب‌تر است.^{۲۶} مجازات‌های مالی پیش‌بینی شده در قانون به دلیل نامتناسب بودن آنها با خسارات ناشی از جرم، مورد انتقاد حقوق‌دانان عراقی بوده و متناسب‌سازی غرامت‌های مالی با زیان وارده و سودی که عاید مرتکب جرم می‌شود را پیشنهاد می‌کنند.^{۲۷} چراکه بسیاری از آلوده‌سازها با تخمین اینکه دستگیر نخواهند شد و یا در صورت دستگیری مجازات‌های تعیین شده کم‌هزینه‌تر از رعایت قانون و انجام تدابیر قانونی خواهد بود، تخلف از قانون را برمی‌گزینند. به دیگر سخن، افراد و شرکت‌ها ممکن است به‌منظور کسب سود

26. Ameer Jabbar ashour, "Criminal Measures Against Offenders of Environmental Pollution Crimes in Iraq After 2003", *The Journal of Social Sciences Research*, Special Issue, 4, (2018), 160.

۲۷. حمید اسعد نداوی. «عقوبات جرائم تلویح البیئه فی التشريع العراقي». *مجلة العلوم القانونیه و السیاسیه*. عدد خاص بابعاد المؤتمر العلمی الدولی الثالث لکلیه بلاد الرادفین الجامعه (۲۰۲۰)، ۴۱۷.

بیشتر به نادیده گرفتن قوانین و مقررات حاوی تدابیر ضد آلودگی و سوسه شوند.^{۲۸} در عراق، تنها جایی که دادگاه مکلف به صدور حکم به مجازات حبس است، تخلف از مقررات بند ۲ ماده ۲۰ قانون بوده که پیرامون ممنوعیت دفن یا ذخیره‌سازی زباله‌های خطرناک و دارای خواص رادیواکتیو است. با توجه به اینکه زباله‌های خطرناک و آلودگی‌های ناشی از آنها به شدت محیط زیست و جمعیت محلی را در معرض آسیب قرار داده است^{۲۹}، قانون‌گذار عراق در مواجهه با آن، سیاست کیفری سخت‌گیرانه را برگزیده است. این سیاست کیفری در مواردی که برای کنترل جرم و سرکوب رفتار مجرمانه، اولویت قائل شدن برای امنیت اشخاص و اموال و برخورد قاطع با مجرمان در دستور کار است، پی گرفته می‌شود.^{۳۰} اتخاذ این سیاست کیفری در موضوع آلودگی خاک در کشورهای مورد مطالعه، بیش از همه، در کیفرهای تعیین شده برای آلوده‌کنندگان، در «قانون حفاظت و توسعه محیط زیست» امارات متحده عربی مشاهده می‌شود. با توجه به ضمانت اجراهای پیش‌بینی شده در این قانون، به نظر می‌رسد دولت امارات متحده عربی در مواجهه با آلودگی خاک، نسبت به کشورهای ایران و عراق، توجه بیشتری به مقوله بازدارندگی کیفر داشته است. رویکرد کلی قانون‌گذار امارات به مسئله آلودگی، با توجه به خطراتی که از رفتارهای آلاینده، متوجه جامعه و محیط زیست می‌شود، نمایانگر سیاست کیفری سخت‌گیرانه مبتنی بر مدیریت خطر است.

قانون یاد شده، در موضوع آلودگی، بر حسب نوع آلودگی قائل به تفصیل شده و ضمانت اجراهای متفاوتی را پیش‌بینی کرده است. تخلیه یا سوزاندن پسماندهای خطرناک در محیط، بر اساس بند نخست ماده ۶۲، موجب کیفر حبس و جزای نقدی از ۱۵۰ هزار تا ۱ میلیون درهم است. ماده ۱۸ قانون، تخلیه مواد نفتی در محیط (بدون رعایت مقررات مربوط به تصفیه آنها) را ممنوع اعلام کرده است و برای مرتکبین این رفتار از ۲ تا ۵ سال حبس و جزای نقدی از ۲۰۰ تا ۵۰۰ هزار درهم تعیین نموده است. ورود، دفن یا ذخیره‌سازی ضایعات هسته‌ای، بر پایه بند دوم از ماده ۶۲ قانون یاد شده ممنوع است. مجازات این اعمال به‌عنوان شدیدترین مجازات تعیین شده در قانون، شامل اعدام یا حبس ابد یا جزای نقدی از ۱ تا ۱۰ میلیون درهم است. رعایت نکردن مقررات تعیین شده برای دفن ضایعات خطرناک و بیمارستانی، بر

۲۸. محسن عبدالهی، مترجم، کتابچه قضایی حقوق محیط زیست، چاپ سوم (تهران: انتشارات خرسندی، ۱۴۰۰)، ۱۴۷.
29. United Nations Environment Program In Iraq "Post-Conflict Assessment, Clean-up and Reconstruction", Nairobi, 2007.

۳۰. علی حسین نجفی ابرندآبادی، درآمدی بر پژوهش در نظام عدالت کیفری، فرصت‌ها و چالش‌ها، بایسته‌های پژوهش در نظام عدالت کیفری (تهران: بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۹۲)، ۱۶.

اساس مواد ۵۹ و ۷۸ قانون، مستوجب حبس به مدت بیش از یک سال و جزای نقدی از ۱۰ هزار تا ۲۰ هزار درهم است. همچنین هر فعالیتی که سبب آسیب به خاک یا آلوده شدن آن شود یا ظرفیت تولید آن را تحت تأثیر قرار دهد ممنوع است و ماده ۸۴ قانون از ۱۰۰۰ تا ۲۰ هزار درهم جزای نقدی برای مرتکب این رفتار پیش‌بینی کرده است. این قانون‌گذار، به رفتارهای خطرناک، نگاه یکسانی نداشته است. آلوده ساختن خاک - به هر نحو - با مواد هسته‌ای، موضوعی است که با توجه به مجازات‌های اعدام، حبس ابد و جزای نقدی تا ۱۰ میلیون درهم، حاکی از نگاه افتراقی به آن است. سیاست کیفری افتراقی عموماً بر پایه یکی از سه مؤلفه بزه، بزهکار یا موقعیت پیش‌جنایی تعریف می‌شود.^{۳۱} در سیاست افتراقی بر مبنای بزه، برای انواع خاصی از جرم، ضمانت اجرای شدیدتری پیش‌بینی می‌شود. رویکرد قانون‌گذار امارات به آلودگی هسته‌ای، نشان‌دهنده تلفیق سیاست کیفری افتراقی و سخت‌گیرانه در مواجهه با آن است.

۲-۲- تخریب

در میان سه کشور موضوع مطالعه، تنها قانون حفاظت از خاک ایران ماده مستقلی را به موضوع تخریب خاک اختصاص داده است. در ماده ۱۶ این قانون آمده است «تخریب‌کنندگان خاک مکلف‌اند بلافاصله پس از دریافت اخطار وزارت، فعالیت منجر به تخریب را متوقف و ظرف مهلت معینی که از طرف وزارت اعلام می‌شود خاک را بازسازی و جبران خسارت نمایند. مستنکف علاوه بر توقف فعالیت، بازسازی خاک و جبران خسارت با حکم مراجع قضایی به جزای نقدی دو تا پنج برابر خسارت وارده محکوم می‌شود». قانون‌گذار ایران همان‌گونه که در بحث آلودگی اشاره شد، در موضوع تخریب خاک نیز از آموزه‌های سیاست کیفری حداقلی پیروی کرده است. بر اساس این ماده، رفتار تخریب‌کننده، بدو مورد جرم‌انگاری قرار نگرفته است و چنانچه مرتکب تخریب، به اخطار وزارت جهاد کشاورزی توجه نکرده و خاک را بازسازی و جبران خسارت ننماید، سزاوار مجازات شناخته می‌شود، به عبارت دیگر، عنصر مادی این رفتار از نوع ترک فعل (عدم توجه به اخطار مرجع اداری) است.

در عراق، به موجب بند نخست از ماده ۱۷ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، ممنوعیت رفتار تخریبی از دو جهت مقید است. مطابق این ماده، هرگونه فعالیتی که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم موجب آسیب و فرسودگی خاک شود، به نحوی که مؤثر در قابلیت تولید، زنجیره غذایی یا ویژگی‌های زیبایی‌شناختی خاک باشد، ممنوع است. از منظر مرتکب، قانون‌گذار، با به کار بردن واژه فعالیت، رفتار

۳۱. علی‌حسین نجفی ابرندآبادی، مترجم (الف)، درآمدی بر سیاست جنایی (تهران: بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۹۹)، ۵۹.

قابل مجازات را منحصر به اقدامات حرفه‌ای و شغلی کرده است و از سوی دیگر تحقق آن را منوط به حصول نتیجه دانسته است. ضمانت اجرای اقدامات مذکور، پایه حکم مندرج در بندهای ۱ و ۲ از ماده ۳۲ این قانون، پرداخت غرامت و جبران خسارت وارده به محیط زیست است؛ بنابراین رویکرد قانون‌گذار عراق نیز در مواجهه با رفتارهای تخریب‌کننده خاک، استفاده از ضمانت اجرای مدنی است.

در امارات، با توجه به اینکه حدود ۷۵ درصد از مساحت این کشور، بیابانی، شنزار و نمکزار بوده^{۳۲} و خاک مناسب برای کشاورزی در آن، بسیار محدود است^{۳۳} نهاد تقنینی این کشور، بر خلاف موضوع آلودگی، اهتمام قابل توجهی به حمایت کیفری از خاک در برابر تخریب نشان نداده است. در قوانین موضوعه امارات متحده عربی، تنها مقرره‌ای که ممنوعیت تخریب خاک از آن برداشت می‌شود، ماده ۴۳ از قانون حفاظت و توسعه محیط زیست است. به موجب این ماده «انجام هرگونه فعالیتی که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به آسیب رساندن به خاک، تأثیر بر خواص طبیعی آن و یا به نوعی آلودگی آن کمک کند، ممنوع است». مجازات این رفتار، در ماده ۸۴ این قانون، جزای نقدی از ۱۰۰۰ تا ۲۰۰۰۰ درهم تعیین شده است؛ و قانون‌گذار اماراتی بر اساس مواد ۷۱ و ۷۲ از قانون پیش گفته، ضمانت اجرای مدنی در برابر رفتارهای آسیب‌رسان را پیش‌بینی کرده است و به موجب آن، هر شخصی که به طور عمد یا از روی سهل‌انگاری، آسیبی به خاک وارد کند، مسئول خسارات وارده خواهد بود. جبران خسارات، ناشی از اختلال در بهره‌برداری موقت یا دائمی از خاک، ارزش اقتصادی آن، ویژگی‌های زیبایی‌شناختی و نیز مربوط به هزینه‌های بازسازی آن است. از این رو به نظر می‌رسد سیاست کیفری امارات در مواجهه با رفتارهای تخریب‌کننده خاک، استفاده حداقلی از ابزارهای کیفری (پیش‌بینی جزای نقدی) و توجه به ضمانت اجرای مدنی است.

۲-۳- فرسایش

لازمه مقابله مؤثر با فرسایش خاک در سطح کلان، انجام مطالعات دقیق علمی، برنامه‌ریزی، تصویب قوانین متناسب با مطالعات تخصصی و تأمین مالی است. به‌عنوان نمونه، اجرای طرح‌های آبخیزداری و بیابان‌زدایی یکی از مهم‌ترین ابزارها برای جلوگیری از فرسایش خاک هستند. در مقیاس کوچک‌تر که

32. Simon Aspinall, *Environmental Development and Protection in the UAE, in United Arab Emirate: A New Perspective*, Edited by Ibrahim Al'abed & Peter Hellyer (London: Trident Press, 2001), 283.

33. The Federal Environment Agency, *Lights On The Most Important Efforts To Protect The Environment In The United Arab Emirates* (Abu Dhabi: Media File For The Ministry Of Environment And Water, On The Occasion Of The 10th National Environment Day, 2007), 57.

اقدامات اشخاص حقیقی و شرکت‌ها ممکن است تأثیرگذار باشد، به کار بستن تدابیر کیفری در حفاظت از خاک در برابر فرسایش، مستلزم واکنش جامعه به برخی رفتارهای موجد و تشدیدکننده فرسایش است. در ایران بر اساس بند «ج» از ماده ۱۲ قانون شکار و صید مصوب ۴۶/۳/۸ با اصلاحات بعدی «کسانی که مرتکب اعمال زیر گردند به جزای نقدی از ۳۰ تا ۵۰ میلیون ریال محکوم می‌شوند:

... بند ج) از بین بردن رستنی‌ها و تعلیف و تخریب در پارک‌های ملی و آثار طبیعی ملی و ...».^{۳۴} این مقرر، تخریب رستنی‌ها را در پارک‌ها و آثار طبیعی ملی ممنوع و برای مرتکبان تعیین کیفر کرده است. با تصویب قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع در تاریخ ۴۶/۵/۲۵ و اصلاحات بعدی، قانون‌گذار ایران توجه بیشتری به موضوع حفاظت از خاک نشان داده و به موجب مواد ۴۴-۴۲ از این قانون، بریدن، سوزاندن و ریشه‌کن کردن نهال، درخت، درختچه، بوته و خار و چرای برخی انواع دام را با قید شرایطی در جنگل‌ها و مراتع با تعیین مجازات ممنوع ساخته است.^{۳۵} ماده ۴۴ این قانون نیز چرانیدن بز در جنگل‌ها، مراتع و مناطقی که سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری اعلام کرده ممنوع و جریمه چهار میلیون و هشتصد هزار ریال به ازای هر رأس از این دام را برای مرتکبان مقرر کرده است و ماده ۴۴ مکرر، چرانیدن هر نوع دام بدون اخذ پروانه را در منابع ملی مذکور در ماده یک قانون ملی شدن جنگل‌های کشور، غیرمجاز دانسته و ضبط دام به نفع دولت به‌عنوان ضمانت اجرای آن تعیین شده است. مقررات یاد شده، با جلوگیری از نابودی انواع پوشش گیاهی، به حفاظت از خاک در برابر فرسایش کمک می‌کند. با تصویب لایحه قانونی ملی کردن جنگل‌ها در سال ۱۳۴۱، دولت ایران، اقدام به محدودسازی بهره‌برداری اختصاصی و سامان‌دهی بهره‌برداری از منابع جنگلی و مرتعی نمود که ورود و نظارت تدریجی، فراگیر و مستقیم دولت در بهره‌گیری از این منابع مشترک را در پی داشته است.^{۳۶} از مهم‌ترین اهداف این اقدام، می‌توان به توزیع عادلانه ثروت، جلوگیری از انحصارطلبی و سودجویی، کاهش قدرت خوانین و زمین‌داران و اعمال حاکمیت و اقتدار دولت را نام برد.^{۳۷} پس از استقرار نظام

۳۴. علی مشهدی، مجموعه محشای قوانین و مقررات محیط زیست (متون بنیادین حفاظت از محیط زیست)، جلد اول، چاپ دوم (تهران: انتشارات خرسندی، ۱۴۰۰)، ۲۴۹.

۳۵. همان، ۳۰۹-۳۱۴.

۳۶. محمد باقری نصرآبادی، علیرضا چیت‌سازیان و وحید یآوری، «طراحی نظام حکمرانی منابع مشترک مرتعی در جمهوری اسلامی ایران؛ کاربستی از رویکرد تحلیل نهادی»، اندیشه مدیریت راهبردی، ۱۴، ۲۸ (۱۳۹۹)، ۳۹۴.

۳۷. قدرت عموزاد مهدیرجی، تشخیص اراضی ملی از مستثنیات (مبانی، عناصر و آثار حقوقی)، چاپ دوم (تهران: نشر دادگستر، ۱۳۹۶)، ۷۲.

سیاسی جدید در سال ۱۳۵۷، با توجه به شمول عنوان فقهی انفال نسبت به منابع طبیعی، مالکیت دولت اسلامی بر مراتع و جنگل‌ها همچنان برقرار ماند. اصطلاح انفال در قرآن کریم برای اموال فاقد مالک خصوصی به کار رفته است و شامل بیشه‌زارها، جنگل‌ها، دره‌ها و سرزمین‌های موات می‌شود و تمام این اموال متعلق به خدا و پیامبر (ص) و قائم‌مقام اوست و به تعبیر دیگر متعلق به حکومت اسلامی است و در مسیر منافع عموم مسلمین مصرف می‌گردد.^{۳۸} لذا در اصل ۴۵ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران آمده است: «انفال و ثروت‌های عمومی از قبیل زمین‌های موات یا رها شده، معادن، دریاها، دریاچه، رودخانه‌ها و سایر آب‌های عمومی، کوه‌ها، دره‌ها، جنگل‌ها، نیزارها، بیشه‌های طبیعی، مراتعی که حریم نیست، ارث بدون وارث و اموال مجهول‌المالک و اموال عمومی که از غاصبین مسترد می‌شود در اختیار حکومت اسلامی است تا بر طبق مصالح عامه نسبت به آنها عمل نماید...» جرم‌انگاری رفتارهای پیش‌گفته را باید در راستای صیانت از حق حکومت بر انفال و نیز جلوگیری از استفاده اختصاصی افراد منابع و ثروت‌های عمومی ارزیابی کرد. بر اساس رویکرد مساوات‌گرا، برخورداری بدون تبعیض همه افراد جامعه و نیز نسل‌های آینده، از منابع طبیعی ضروری است. از این رو جلوگیری از انحصار در بهره‌برداری از این منابع، یکی از عللی است که مقنن را به پاسخ‌دهی کیفی به تعدی‌کنندگان به آن واداشته است. در عراق با وجود اینکه فرسایش خاک به بسیاری از زمین‌های کشاورزی، آسیب وارد کرده و تهدیدی برای معیشت جمعیت قابل توجهی از این کشور به شمار می‌رود^{۳۹}، قوانین کیفی موضوعه، به طور مستقل به موضوع فرسایش خاک نپرداخته‌اند. ماده ۱۸ از قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست این کشور در بند ۴، آسیب رساندن به گیاهان خودروی بیابانی را در کنار گیاهان دارویی و کمیاب و در بند ۶، قطع بدون مجوز درختان جنگلی را ممنوع اعلام کرده است. ضمانت اجرای نقض این ممنوعیت‌ها در ماده ۳۴، حبس بیش از ۳ ماه و جزای نقدی از ۱ تا ۲۰ میلیون دینار تعیین شده است، اما رویه قضایی، در عمل این مجازات‌ها را در حق مرتکبان چنین رفتارهایی اعمال نمی‌کند. در عین حال امکان الزام شخص آسیب‌زننده به جبران خسارت، از عمومات ماده ۳۲ استنباط می‌شود؛ بنابراین با توجه به عدم هماهنگی سیاست‌های کیفی قضایی و تقنینی در این موضوع، ضمانت اجرای مدنی، تنها پشتوانه عملی در مواجهه با فرسایش خاک به شمار می‌آید و از این رو است که برخی حقوق‌دانان عراقی

۳۸. احمد علی بابایی، برگزیده تفسیر نمونه، جلد دوم (تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۹)، ۱۲۸.

۳۹. سکنه جهیه فرج و تغریب قاسم محمد، «التصحیح والتلمیح فی العراق وأثاره الاقتصادية مع إشارة خاصة إلى محافظة البصرة

للمدة (۲۰۰۴-۲۰۱۵)»، مجله اقتصادی الخلیجی، ۳۳ (۲۰۱۷)، ۵۹-۶۱.

بازدارندگی قوانین زیست‌محیطی عراق را ناکارآمد دانسته و برای مقابله با چالش‌های این حوزه، اصلاح قانون با هدف تقویت تعادل اکولوژیکی را توصیه می‌کنند.^{۴۰}

در کشور امارات، بر اساس ماده ۲۳ از قانون اساسی، ثروت‌ها و منابع طبیعی کشور در هر امارت، به شهروندان آن امارت تعلق داشته و بهره‌برداری از این منابع باید در جهت تقویت اقتصاد ملی صورت گیرد. قانون‌گذار امارات در ماده ۴۴ از قانون حفاظت و توسعه محیط زیست، انجام هرگونه فعالیتی را که به کیفیت و کمیت گیاهان آسیب بزند و منجر به بیابان‌زایی و تغییر شکل محیط زیست شود غیرمجاز دانسته و بریدن، ریشه‌کن کردن و آسیب زدن به هر نوع درخت، درختچه و گیاه را بدون اخذ مجوز از مراجع ذی‌صلاح و هماهنگی با آژانس محیط زیست فدرال ممنوع اعلام کرده است. این قانون‌گذار، ضمانت اجرای ممنوعیت‌های این ماده را به‌طور مستقل تعیین نکرده است اما اطلاق مواد ۷۱ و ۷۲ از قانون مذکور که جبران کامل خسارت ناشی از هرگونه صدمه به محیط زیست را مقرر کرده است، به‌عنوان ضمانت اجرای مدنی، شامل فعالیت‌ها و اقدامات ذکر شده در ماده ۴۴ نیز می‌شود. علاوه بر این، مطابق ماده ۸۶، هر رفتاری که نقض مفاد این قانون به شمار رود، با محکومیت به جزای نقدی از ۵۰۰۰ تا ۱۰۰۰۰ درهم مواجه می‌شود. از این رو می‌توان گفت که این کشور در مواجهه با رفتارهای تشدیدکننده فرسایش خاک، با تعیین ضمانت اجرای مدنی و نیز کیفر جرمه نقدی، سیاست کیفری حداقلی را در پیش گرفته است.

۲-۴- تغییر غیرمجاز کاربری

قانون‌گذار ایران در ماده ۳ از قانون حفظ کاربری اراضی زراعی و باغ‌ها مصوب ۷۴/۳/۳۱ و اصلاحیه بعدی آن، با هدف حمایت از کشاورزی و حفظ کاربری زراعی خاک‌های حاصلخیز، تغییر غیرمجاز کاربری زمین‌های کشاورزی و باغ‌ها را مورد جرم‌انگاری قرار داده است. ماده ۳ اصلاحی این قانون، مصوب ۸۵/۸/۱ مقرر کرده است که «کلیه مالکان یا متصرفان اراضی زراعی و باغ‌های موضوع این قانون که به صورت غیرمجاز و بدون اخذ مجوز از کمیسیون موضوع تبصره ۱ ماده ۱ این قانون اقدام به تغییر کاربری نمایند، علاوه بر قلع و قمع بنا به پرداخت جزای نقدی از یک تا سه برابر بهای اراضی زراعی و باغ‌ها به قیمت روز زمین با کاربری جدید که موردنظر متخلف بوده است و در صورت تکرار جرم

۴۰. نادیه عبدالامیر المظفر، مهند سبتي كاظم و بيان عبدالمطلب مهدي، «فاعلية القوانين البيئية وأثرها في تغيير الواقع البيئي الحالي والمستقبلي للعراق»، مجلة الدراسات البيئية، مركز علوم البحار، جامعة البصرة، ۱۴ (۲۰۱۵)، ۹-۱۰.

به حداکثر جزای نقدی و حبس از یک ماه تا شش ماه محکوم خواهند شد.^{۴۱}

به نظر می‌رسد مقابله با سودجویی و زیاده‌خواهی - به‌عنوان خصایص ناپسند اخلاقی - یکی از اهداف قانون‌گذار در جرم‌انگاری این عمل بوده است؛ که گویای توجه به اخلاق‌گرایی به‌عنوان معیار این جرم‌انگاری است؛ چراکه تبصره ۱ ماده ۲ قانون یاد شده، تغییر کاربری این اراضی به‌منظور سکونت مالک را تا ۵۰۰ متر مربع، با شرایطی مجاز دانسته است، بنابراین جلوگیری از تغییر کاربری با مساحت بیشتر که مورد نیاز شخص مالک نبوده و بیشتر با هدف فروش با بهای بالاتر صورت می‌پذیرد، علت این جرم‌انگاری بوده است. تعیین جزای نقدی بر پایه قیمت روز زمین تغییر کاربری یافته، به مأخذ کاربری موردنظر مالک یا متصرف نیز از این گزاره پشتیبانی می‌کند. ناگفته نماند که جلوگیری از پیامدهای ناخوشایندی چون کاهش مساحت اراضی کشاورزی و باغی و افت تولید محصولات کشاورزی که معلول فعلیت یافتن امیال زیاده‌خواهانه افراد است نیز مورد توجه قانون‌گذار قرار داشته است. ماده ۱۰ قانون، اختیار توقف عملیات مرتکب و قلع و قمع مستحدثات با نظارت قضایی (فقط در هنگام تداوم عملیات و نه پس از اتمام ساخت) را به مأموران اداره جهاد کشاورزی اعطا کرده است. پیش‌بینی مجازات شدید قلع و قمع بنا و جزای نقدی معادل ۱ تا ۳ برابر بهای اراضی تغییر کاربری داده شده، به مأخذ کاربری موردنظر مرتکب و نیز حداکثر جزای نقدی به همراه ۶ ماه حبس نسبت به تکرارکنندگان این جرم، گویای اتخاذ سیاست کیفری سخت‌گیرانه است. این تشدید مجازات (افزودن مجازات قلع و قمع بنا) در سال ۱۳۸۵ و در پی کم‌اثر بودن قانون سال ۱۳۷۴ صورت گرفت. با این حال، با تصویب ماده ۱۰۵ قانون مجازات اسلامی و رأی وحدت رویه شماره ۷۵۹ هیئت عمومی دیوان عالی کشور، این مجازات از درجه ۷ محسوب شده و با توجه به آنی بودن این جرم (که رأی وحدت رویه شماره ۸۲۲، مورخ ۱۴۰۱/۳/۳۱ بر آن صحه گذاشته است) پس از گذشت ۳ سال از تاریخ وقوع جرم، مشمول مرور زمان تعقیب می‌شود و کشف دیر هنگام جرم، موجب صدور قرار موقوفی تعقیب نسبت به مرتکب آن خواهد شد. موضوع تغییر کاربری اراضی، همواره به صورت مستقیم، صورت نمی‌گیرد و ممکن است که افراد، ابتدا با تجاوز به اراضی ملی اقدام به تثبیت تصرفات خود نموده و پس از آن کاربری موردنظر خود را اعمال نمایند. ماده ۵۵ اصلاحی قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع مقرر کرده بود که هر کس به قصد تصرف، به جنگل‌ها، مراتع، بیشه‌های طبیعی و اراضی جنگلی کشور تجاوز کند به یک سال تا سه سال حبس

۴۱. مشهدی، پیشین، ۳۴۲.

تأدیبی محکوم خواهد شد. مجازات تعیین شده در این ماده، به موجب ماده ۶۹۰ کتاب تعزیرات قانون مجازات اسلامی به حبس از یک ماه تا یک سال تقلیل یافته است. با وجود اینکه این رویکرد کاهشی، از بازدارندگی مجازات بزه مزبور کاسته است، اما همچنان، به‌عنوان جرم مقدماتی، در صیانت از خاک واجد اثر است. به‌ویژه آنکه ماده ۱۱ از قانون کاهش مجازات حبس تعزیری مصوب ۱۳۹۹ به اختلاف‌ها در مورد قابل گذشت بودن این جرم پایان داده و آن را غیرقابل گذشت اعلام کرده است.

در کشور عراق، افزایش جمعیت، گسترش فقر و بیکاری و افزایش قیمت اراضی و املاک از عمده‌ترین علل تجاوز به اراضی عمومی است^{۴۲}، در حالی که زرادخانه کیفری آن، در ممنوع ساختن تجاوز به اراضی عمومی از غنای کافی برخوردار نیست. پیشینه تقنینی این کشور^{۴۳} روایتگر تصمیمات متعددی مبنی بر تملیک قانونی اراضی عمومی تصرف شده (به صورت غیرقانونی) توسط مردم به آنها است؛ این رویکرد در مورد اراضی در تملک دولت تغییر یافته است. مصوبه شماره ۵۴۸ دولت در سال ۱۹۷۹ نسبت به متجاوزان به اراضی متعلق به دولت، مجازات ۶ ماه تا ۲ سال زندان و جزای نقدی یا یکی از آن دو را تعیین کرده است. این مقرر تنها اراضی در تملک دولت را مورد حمایت کیفری قرار داده است و شامل اراضی جنگلی، مراتع و مانند آنها- نظیر اراضی ملی در ایران- نمی‌شود.

بند دوم از ماده ۱۷ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست عراق، مقرر دیگری است که گسترش ساختمان‌سازی در شهرها، بر خلاف کاربری‌های پیش‌بینی شده را ممنوع دانسته است که ضمانت اجرای تخلف از آن، مطابق با ماده ۳۴ این قانون، حداقل ۳ ماه حبس یا از ۱ تا ۲۰ میلیون دینار جزای نقدی یا هر دو مجازات است. مقنن عراقی، نقص مقررات کیفری در مواجهه با تصرف غیرقانونی اراضی عمومی را با توسل به نهاد مسئولیت مدنی و تلقی مرتکب این رفتار به‌عنوان غاصب، مطابق با ماده ۱۹۷ قانون مدنی این کشور جبران کرده است^{۴۴}. لکن در خصوص تغییر غیرمجاز کاربری اراضی، تنها ساختمان‌سازی در محدوده شهرها و نیز تصرف اراضی در تملک دولت (که ممکن است مقدمه تغییر کاربری باشد) موضوع حمایت کیفری قرار دارد.

در امارات متحده عربی، ماده ۴۲ از قانون حفاظت و توسعه محیط زیست به مقامات دولتی تذکر داده

۴۲. د. سحر حیات غانم و م. م. مهارزمی محمد علی، «النظام القانوني لتمليك العقارات المتجاوز عليها، العراق انموذجا»،

مجلة الراصدین للحقوق، ۲۰، ۷۲ (۲۰۲۰)، ۱۰۲.

۴۳. نک: ۱- قانون تملیک الاراضی الامیریة المغروسة رقم ۱۶ لسنة ۱۹۲۷، ۲- قرار مجلس قیاده الثورة رقم ۱۳۲۸ لسنة

۱۹۸۱، ۳- قرار مجلس قیاده الثورة رقم ۱۵۶ لسنة ۲۰۰۱

۴۴. همان، ۱۲۲-۱۲۳.

است که در اجرای طرح‌های عمرانی، اصول زیست‌محیطی و کاربری اراضی تعیین‌شده را مورد توجه قرار دهند. توصیه‌ای فاقد ضمانت اجرا که مخاطب آن تنها مقامات ذی‌صلاح و نه عموم شهروندان هستند. قانون مدنی این کشور در ماده ۱۲۰۹ و ۱۲۱۰ با تعریف اراضی موات^{۴۵}، این زمین‌ها را متعلق به دولت اعلام کرده و تملک آنها را مطابق قانون و با اذن دولت امکان‌پذیر می‌داند اما در مورد تصرفات غیر مالکانه ساکت است. رویه قضایی امارات، مقررات ضمان و جبران خسارت مربوط به غصب که در مواد ۳۰۴ و ۳۰۸ قانون مدنی این کشور آمده است را نسبت به تصرفات غیرقانونی در این اراضی قابل اعمال می‌داند؛^{۴۶} از سوی دیگر عبارات ماده ۴۵۷ از قانون عقوبات امارات^{۴۷}، برخلاف مواد ۴۵۳ و ۴۵۵ از قانون عقوبات کشور عراق (که تنها تصرف اراضی خصوصی را جرم‌انگاری کرده است) اطلاق داشته و در مورد اراضی عمومی و دولتی، از جمله اراضی موات که در قانون مدنی این کشور تعریف شده است، نیز صدق می‌کند؛ بنابراین سیاست جنایی امارات، در تغییر کاربری اراضی، ضمانت اجرای مستقلی را دنبال نکرده و در قالب جرم مقدماتی، تصرف غیرمجاز اراضی عمومی را در صورت وجود شرایط مسئولیت کیفری، قابل مجازات دانسته و در نبود این شرایط، مرتکب را به لحاظ مدنی مسئول می‌داند.

۲-۵- قاجاق خاک

توجه به موضوع قاجاق خاک در سیاست تقنینی کشورهای مورد مطالعه، منحصر به کشور ایران است و کشورهای عراق و امارات، به آن نپرداخته‌اند. در ایران نیز قبل از تصویب قانون حفاظت از خاک، مقررهای برای مقابله با این رفتار به تصویب نرسیده بود. تا اینکه موضوع قاجاق خاک ایران به سایر کشورها در ماه‌های آذر و دی سال ۱۳۹۷ در رسانه‌ها به گستردگی بازتاب داده شد.^{۴۸} تأثیر ایجاد این

۴۵. ماده ۱۲۱۰: الموات أرض لا اختصاص بها لا بملك ولا بانتفاع ويحصل الاختصاص اما باحیائها أو بصیروتها حریما لبلد أو بئر أو شجر أو دار

۴۶. محمود ربیع خاطر، «الوافی لتشریعات و احکام الامارات العربیة المتحدة، قانون المعاملات المدنیة المعدل بالقانون الاتحادی رقم (۳۰) لسنة ۲۰۲۰ معلقا علیه باحدث احکام القضاء» (القاهرة: دار محمود، ۲۰۲۱)، ۲۳۵.

۴۷. ماده ۴۵۷: يعاقب بالحیس من تصرف في مال منقول او عقار یعلم انه لا یملکه او لیس له حق التصرف فيه او تصرف في هذا المال مع علمه بسبق تصرفه فيه او التعاقد علیه وکان من شأن ذلك الاضرار بالغير.

48. See: <https://www.isna.ir/news/97092311491>

<https://www.mehrnews.com/news/4489854>

<https://www.tasnimnews.com/fa/news/1397/09/28/1902719>

<https://www.mashreghnews.ir/news/921119>

<https://www.pana.ir/news/884077>

موج خبری و طرح و پیگیری این موضوع توسط افکار عمومی، در ماده ۲۱ از قانون حفاظت از خاک که حدود ۶ ماه پس از رسانه‌ای شدن این موضوع به تصویب نمایندگان مجلس شورای اسلامی رسید، ملاحظه می‌شود. گاهی سیطره فضای احساسی بر گفتمان منطقی و علمی به‌ویژه پس از وقایع مجرمانه حساسیت‌برانگیز و بازنمایی رسانه‌ای اغراق‌آمیز آن، بسترهای مناسبی را برای ظهور اندیشه‌های عامه‌پسند فراهم می‌کند.^{۴۹} چنین رویکردی در سیاست جنایی با هدف آرام کردن مقطعی افکار عمومی مضطرب و ملتهب و نه به‌منظور حل اساسی معضل و معمای بزهکاری در دستور کار قرار می‌گیرد.^{۵۰} این ماده که شدیدترین مجازات تعیین شده در قانون یاد شده را، برای مرتکبان انتقال خاک به خارج از کشور (مجازات تعزیری درجه ۵) مقرر کرده است، جلوه‌ای از سیاست کیفری سخت‌گیرانه عوام‌گرا را نمایان می‌سازد؛ زیرا آسیب ناشی از قاچاق خاک، از منظر زیست‌محیطی، بیش از فرسایش، تخریب یا آلودگی نبوده و تشدید افتراقی مجازات قاچاق خاک، از منظر منافع محیط زیست توجیه‌پذیر نیست.

۳- مقایسه مدل شناختی سیاست جنایی کشورهای مورد مطالعه در حفاظت از خاک

شناخت ساختار نظام‌های سیاست جنایی مستلزم بررسی روابط میان عناصر نامتغیر است. این عناصر نامتغیر شامل رفتارهای فاصله‌گیر از هنجارها (جرم و انحراف)^{۵۱} و پاسخ‌هایی است که از سوی هیئت اجتماع (دولت و جامعه مدنی) به این رفتارها داده می‌شود. روابط اصلی، بر پایه عناصر نامتغیر یاد شده به چهار دسته بزه - پاسخ دولتی، بزه - پاسخ جامعه‌ی، انحراف - پاسخ دولتی و انحراف - پاسخ جامعه‌ی تقسیم می‌شوند.^{۵۲} پاسخ دولتی به بزه، از مجرای چهار رابطه بدیل که عبارت‌اند از پاسخ‌های کیفری، اداری، مدنی و شکل خاصی از میانجی‌گری و پاسخ دولت به انحراف از طریق نهادهای پلیسی و پزشکی

۴۹. محمدباقر مقدسی و محمد فرجیها، «ویژگی‌های سیاست‌های کیفری عوام‌گرا (مطالعه تطبیقی)»، مطالعات حقوق تطبیقی، ۴، (۱۳۹۲)، ۱۴۲.

۵۰. نجفی ابرندآبادی (مترجم-الف)، پیشین، ۴۹.

۵۱. جرم و انحراف، هر دو، شامل رفتارهای فاصله‌گیر از هنجارها می‌شوند و تفاوت آنها در این است که جرم رفتار نمایانگر دور شدن از هنجارمندی و بایدیهایی است که زیر چتر حمایت نظام دستوری که حقوق متعلق به آن است، قرار دارند و انحراف مبین حالت ناهم‌نوازی افرادی است که رفتار آنها از متوسط رفتارهای عادی افراد جامعه دور شده است. برای مطالعه بیشتر نک: می ری دلماس مارتی، «نظام‌های بزرگ سیاست جنایی»، ترجمه علی حسین نجفی ابرندآبادی، چاپ چهارم (تهران، نشر میزان، ۱۳۹۸)، ۱۲۲-۱۲۶.

۵۲. علی حسین نجفی ابرندآبادی، مترجم (ب)، نظام‌های بزرگ سیاست جنایی، چاپ چهارم (تهران: انتشارات حقوقی میزان، ۱۳۹۸)، ۱۲۹.

- اجتماعی (با هدف اصلاح و درمان) صورت می‌پذیرد. پاسخ‌های جامعه به بزه، از طریق نهادهای حرفه‌ای - صنفی و گاه با نقش آفرینی شخص بزه‌دیده و پاسخ جمعی به انحراف نیز از سوی خانواده، مدرسه، محیط‌های مذهبی و محیط‌های اجتماعی پیرامونی صورت می‌گیرد. خانم دلماس مارتی^{۵۳}، بر پایه ساختارهای شکل گرفته ناشی از این روابط و با توجه به مبانی ایدئولوژیک الهام‌بخش و جهت‌دهنده سیاست‌ها، نظام‌های سیاست جنایی را به مدل‌های دولتی (شامل مدل دولت - جامعه لیبرال، دولت اقتدارگرا و دولت اقتدارگرایی فراگیر) و جمعی (شامل جامعه خودگردان و جامعه آنارشینست) تقسیم‌بندی کرده است. مراجع پاسخ به پدیده مجرمانه و ماهیت دولتی یا اجتماعی آنها از شاخصه‌های مهم انطباق یک سیاست جنایی با یکی از مدل‌ها محسوب می‌گردد.^{۵۴} تفکیک بزه و انحراف از ویژگی‌های مدل‌های اقتدارگرا و دولت - جامعه لیبرال است که در مدل نخست پاسخ به هر دو در انحصار دولت بوده و در دومی شاهد پاسخ دولتی به بزه و پاسخ جمعی به انحراف هستیم. در مدل جامعه آنارشینست و جامعه خودگردان، پاسخ به بزه و انحراف توسط جامعه صورت می‌پذیرد، با این تفاوت که در مدل جامعه خودگردان، بزه و انحراف از یکدیگر تفکیک شده و ضعف نهاد دولت منجر به ایفای نقش نهادهای جمعی شده است. در جامعه آنارشینست، دولت وجود ندارد و بزه - انحراف ویژگی انقباضی داشته و ضمن همانندسازی این دو با هم پاسخ به هر دو از سوی جامعه صورت می‌گیرد؛ همین رویکرد، با جانشینی دولت به جای جامعه - در مقام پاسخ‌دهی - در مدل دولت اقتدارگرایی فراگیر دیده می‌شود و این دولت بدون تفکیک میان بزه و انحراف، پاسخ‌دهی به بزه - انحراف را بر عهده دارد. فارغ از نوع نظام سیاسی حاکم بر سه کشور موضوع مطالعه این نوشتار، واکاوی قلمرو تقنینی آنها در پاسخ‌دهی به رفتارهای آسیب‌رسان به خاک، نشانگر وجود تفکیک در دو حوزه بزه و انحراف است. عناوین مجرمانه آلوده ساختن، تخریب، تغییر غیرمجاز کاربری اراضی، قاچاق خاک و رفتارهای تشدیدکننده فرسایش خاک، همه با واکنش دولتی مواجه‌اند.

تفکیک جرم و انحراف از خصایص مدل‌های سیاست جنایی دولت - جامعه لیبرال و اقتدارگراست. شناسایی مدل سیاست جنایی کشورهای فوق، با ملاحظه نحوه پاسخ نظام سیاست جنایی به انحراف صورت می‌پذیرد. رفتارهای مشمول عنوان انحراف در حوزه حفاظت از خاک، به گستردگی مصادیق

53. Mireille Delmas-Marty

۵۴. سیدمحمد حسینی، سیاست جنایی در اسلام و در جمهوری اسلامی ایران، چاپ چهارم (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۴)، ۱۷۰.

انحراف در حوزه علوم اجتماعی نیست؛ اما نمونه‌هایی از آن، نظیر انداختن زباله توسط شهروندان بر روی زمین (خاک)، انداختن آب دهان یا آلوده ساختن خاک با سایر آلاینده‌های انسانی و رفتارهایی از این دست که مورد پذیرش عموم افراد جامعه نیست، قابل ذکر هستند. در مقررات موضوعه سه کشور مورد مطالعه، موردی از پیش‌بینی واکنش دولتی نسبت به انحراف‌های رفتاری در حوزه خاک مشاهده نمی‌شود و سیاست جنایی، واکنش به انحراف را به نهادهای جامعه‌ی واگذارده است. با توجه به جمعیت عمدتاً مسلمان این کشورها و مسئولیت اجتماعی ناشی از وجوب امر به معروف و نهی از منکر در دین اسلام، اتخاذ چنین رویکردی مطابق انتظار است. امر به معروف و نهی از منکر به‌عنوان یک هنجار دینی و یک امر واجب، افراد را با نقش خود در رابطه با تکالیف و حقوق آشنا کرده و آنان را مکلف به رعایت انتظارات نقش می‌کند و این مهم موجب می‌شود تا افراد، وظیفه و تکلیف خود را انجام داده، به سمت تشکیل جامعه‌ای سالم حرکت کنند.^{۵۵} اگر این امر شرعی، کنشگری جامعه مدنی در برابر انحراف را در پی داشته باشد، پاسخ جامعه‌ی مؤثری در سیاست جنایی کشورهای اسلامی به شمار می‌رود.

از این رو باید گفت که با توجه به اینکه مدل سیاست جنایی کشورها در همه موضوعات، لزوماً یکدست نیست و گاهی کشورهایی که اصولاً در چهارچوب مدل خاصی از سیاست جنایی قرار می‌گیرند، به مناسبت، رویه‌های سیاست جنایی را معمول می‌دارند که منطبق با ساختار مدل‌های دیگری هستند^{۵۶}، سه کشور ایران، عراق و امارات متحده عربی که نظام سیاست جنایی آنها در چهارچوب مدل دولت - جامعه لیبرال تعریف نمی‌شود، در حوزه حفاظت از خاک، از این مدل پیروی کرده‌اند و در پاسخگویی به جرم، از انواع پاسخ‌های کیفری، اداری و مدنی سود جسته‌اند. قطع نظر از مراجع دولتی و جامعه‌ی پاسخ‌دهنده که جایگاه نظام حقوقی کشورها را در دست‌بندی نظام‌های سیاست جنایی نشان می‌دهد، ایدئولوژی حاکم، نقش تعیین‌کننده‌ای در ماهیت پاسخ‌ها به پدیده مجرمانه دارد. لیبرالیسم، در ابتدا با معیار قرار دادن مسائل اقتصادی و آزادی مالکیت خصوصی، بهره‌برداری بی‌رویه از منابع زیست‌محیطی را مجاز دانسته و آن را جزء ابزارهای کسب قدرت تلقی کرده است. این که در دوره کنونی، این جریان فکری خواهان مشارکت عمومی کنشگران بین‌المللی در مواجهه با آسیب‌های زیست‌محیطی شده است، بیشتر ناشی از پیامدهای اقتصادی و آسیب‌هایی است که از این ناحیه متوجه روند توسعه اقتصادی

۵۵. سیدبهاد لسانی و علی مشهدی، «حفاظت از محیط زیست توسط شهروندان و سازمان‌های مردم‌نهاد در در چهارچوب اصول هشتم (امر به معروف و نهی از منکر) و سی و چهارم قانون اساسی در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه دانش حقوق عمومی، ۷، ۲۱ (۱۳۹۷)، ۱۲۷.

۵۶. نجفی ابرندآبادی (مترجم-ب)، پیشین، ۱۵۱.

می‌شود.^{۵۷} آسیب‌های زیست‌محیطی از منظر این جریان فکری، شامل مواردی است که آزادی و بیشینه‌سازی منافع فردی را با تهدید روبه‌رو سازد؛ موضوع آلودگی خاک یا سایر منابع زیست‌محیطی که آسیب به افراد را در پی دارد، از آن جمله‌اند.^{۵۸} این در حالی است که در رویکرد مبتنی بر اصالت طبیعت، حق بر محیط زیست به حقی تعریف می‌گردد که برای حفاظت از طبیعت و عناصر طبیعی که انسان نیز جزئی از آن است مورد شناسایی قرار گرفته است. در این رویکرد حقوق زیست‌محیطی بشر، تلاش دارد تا بنیاد فلسفی حقوق بشر را با اصول زیست‌بومی آشتی داده و میان آنها سازگاری ایجاد نماید.^{۵۹}

نتیجه‌گیری

امروزه دولت‌ها به ضرورت حفاظت از محیط زیست پی برده و به برنامه‌ریزی برای صیانت از آن می‌پردازند. پیش‌بینی ضمانت اجراهای گوناگون در برابر رفتارهای آسیب‌رسان نیز، جزئی از این برنامه‌ها به شمار می‌رود. بررسی سیاست کیفری تقنینی سه کشور ایران، عراق و امارات متحده عربی در حفاظت از خاک، توجه به رویکردهای مشابه و گاه متفاوتی را در موضوع‌های مختلف نشان می‌دهد. اتخاذ سیاست مدیریت خطر در مواجهه با آلودگی خاک در سیاست تقنینی هر سه کشور مشاهده می‌شود. در موضوع آلودگی، قانون‌گذار ایران با توسل به مجازات به‌عنوان آخرین حربه، سیاست کیفری حداقلی را مورد توجه قرار داده است و به موازات آن، در موضوع آلودگی، در گستره رفتاری وسیع‌تری نسبت به دیگر زمینه‌های آسیب به خاک به تعیین ضمانت اجرا پرداخته است.^{۶۰} در حالی که رویکرد امارات متحده عربی، سیاست سخت‌گیرانه با تعیین کیفرهای به نسبت شدید است و در عراق سیاست تقنینی سخت‌گیرانه، با توجه به رویه قضایی - به جز در مواردی که آسیب جسمانی به انسان را در پی داشته باشد یا آلودگی از نوع رادیواکتیو باشد - با تسامح کیفری و واکنش حداقلی جایگزین شده است. در موضوع تخریب خاک، هیچ یک از سه کشور مورد مطالعه، سیاست کیفری سخت‌گیرانه را دنبال نکرده‌اند؛ تخریب خاک در ایران ابتدا با اخطار اداری و الزام به جبران خسارت و در صورت استنکاف مرتکب با مجازات جزای نقدی مواجه

۵۷. عباس مثنوی، «رویکرد تطبیقی لیبرالیسم و پست‌مدرنیسم نسبت به بحران خشک‌سالی در خاورمیانه»، فصلنامه نشریه

بین‌المللی پژوهش ملل، ۴۸ (۱۳۹۸)، ۷۹.

58. David A. Westbrook, "Liberal Environmental Jurisprudence". *University at Buffalo School of Law*, 27, (1994).

۵۹. علی مشهدی، حق بر محیط زیست سالم (الگوی ایرانی - فرانسوی) (تهران: انتشارات میزان، ۱۳۹۲)، ۵۱.

۶۰. نک: ماده ۱۴، ۱۸ و ۱۹ از قانون حفاظت از خاک که منحصراً به تعیین ضمانت اجرای قانونی در خصوص رفتارهای آلاینده پرداخته‌اند.

می‌گردد. در عراق، تنها ضمانت اجرای مدنی پیش‌بینی شده است و قانون‌گذار امارات برای تنبیه مرتکب تخریب خاک، جزای نقدی و جبران خسارت را در نظر گرفته است که در مجموع باید گفت سیاست کیفری حداقلی در هر سه کشور مطمح نظر بوده است.

رویکرد کشورهای عراق و امارات در مقابله با فرسایش خاک، مشابه رویکردی است که در موضوع تخریب خاک دنبال کرده‌اند، در حالی که در ایران، نخست به دلیل شمول تعریف انفال نسبت به ثروت‌های عمومی و منابع طبیعی و دوم به جهت تنوع و غنی‌تر بودن پوشش گیاهی در پهنه سرزمینی ایران، در حفاظت از این منابع - که در کنترل فرسایش خاک مؤثر است - جرم‌انگاری گسترده‌تری مشاهده می‌شود. با وجود این، در هیچ کدام از کشورهای مورد مطالعه، برای مقابله با فرسایش خاک، سیاست کیفری جامعی تدوین نشده است. در موضوع تغییر غیرمجاز کاربری، در ایران، ضمانت اجرای سخت‌گیرانه‌ای که در تغییر کاربری اراضی زراعی و باغ‌ها پیش‌بینی شده، در روبه قضایی با تسامح، مواجه و نقش‌آفرینی نهاد اداری در کشف و گزارش به موقع وقوع جرم از اهمیت بالایی برخوردار شده است. در دو کشور عراق و امارات، سیاست کیفری، در موضوع تغییر غیرمجاز کاربری منفعل بوده و تنها تصرف غیرقانونی اراضی عمومی و دولتی - که می‌تواند مقدمه تغییر کاربری به شمار رود - با ضمانت اجرای مدنی پاسخ داده می‌شود. سیاست کیفری این دو کشور، در موضوع قاچاق خاک نیز راه انفال را در پیش گرفته است، لکن قانون‌گذار ایران شدیدترین مجازات از مجازات‌های تعیین شده^{۶۱} برای حفاظت از خاک را به این موضوع اختصاص داده است که نگاه به شواهد موجود در فضای عمومی جامعه در مقطع تصویب قانون، گویای اتخاذ سیاست سخت‌گیرانه عوام‌گرا است. از مجموع واکنش‌های تقنینی پیش‌بینی شده برای صیانت از خاک در هر سه کشور موضوع این نوشتار، چنین استنباط می‌شود که در حوزه‌های مربوط به سلامت انسان (مانند آلودگی) یا موارد مربوط به فشار افکار عمومی (مانند قاچاق خاک در ایران) سیاست سخت‌گیرانه و جامع‌تری اعمال شده و به حوزه‌هایی مانند فرسایش خاک که احساس خطر فوری نسبت به آن وجود نداشته، توجه کمتری صورت گرفته است. از این رو باید چنین نتیجه‌گیری کرد که حفظ تعادل اکولوژیک، اولویت نخست سیاست جنایی نبوده و سیاست جنایی زیست‌محیطی انسان‌محور مطمح نظر بوده است. همچنین مدل‌شناسی سیاست جنایی در هر سه کشور مورد مطالعه، به لحاظ شکلی (تفکیک جرم از انحراف و مراجع پاسخ‌دهنده به آنها) و ماهوی

۶۱. مجازات تعزیری درجه ۵

(به جهت توجه بیشتر به حفظ منافع فردی انسان و کم‌توجهی نسبت به محیط زیست به‌عنوان ارزشی فی‌نفسه) حاکی از نزدیکی به مدل دولت - جامعه لیبرال است، مدلی که در آن توجه به انسان، آزادی‌ها و نیازهای وی اولویت نخست به شمار می‌رود.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- باقری نصرآبادی، محمد، علیرضا چیت‌سازیان و وحید یآوری. «طراحی نظام حکمرانی منابع مشترک مرتعی در جمهوری اسلامی ایران؛ کاربردی از رویکرد تحلیل نهادی». اندیشه مدیریت راهبردی، ۱۴، ۲۸ (۱۳۹۹)، ۳۸۹-۴۲۲.
- 10.30497/SMT2021.240430.3194.
- بحرینی، سید حسین و کیوان کریمی، مترجم. برنامه‌ریزی محیطی برای توسعه زمین، راهنمایی برای برنامه‌ریزی و طراحی محلی پایدار. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.
- تقی‌زاده انصاری، مصطفی. حقوق محیط زیست در ایران. تهران، انتشارات سمت، ۱۳۹۸.
- حسینی، سیدمحمد. سیاست جنایی در اسلام و در جمهوری اسلامی ایران. چاپ چهارم. تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۴.
- دهقانیان، سیاوش، عوض کوچکی و علی کلاهی اهری، مترجم. جغرافیای کشاورزی. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۷۹.
- رفاهی، حسینقلی. فرسایش آبی و کنترل آن. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.
- عبدالهی، محسن، مترجم. کتابچه قضایی حقوق محیط زیست. چاپ سوم. تهران: انتشارات خرسندی، ۱۴۰۰.
- عبدالهی، محسن. «حمایت کیفری از محیط زیست: تأملی بر بایسته‌های حقوق کیفری زیست‌محیطی». علوم محیطی، ۵، ۱ (۱۳۸۶)، ۹۷-۱۱۷.
- <https://www.sid.ir/paper/117759/fa>
- علی بابایی، احمد. برگزیده تفسیر نمونه. جلد دوم. تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۹.
- عموزاد مهدرجی. قدرت تشخیص اراضی ملی از مستثنیات (مبانی، عناصر و آثار حقوقی). چاپ دوم. تهران: نشر دادگستر، ۱۳۹۶.
- غلامی، حسین. «اصل حداقل بودن حقوق جزا». فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۱، ۲ (۱۳۹۱)، ۴۱-۶۵.
- https://jclr.atu.ac.ir/article_2195.html
- فهیمی، عزیزاله و علی مشهدی. «ارزش ذاتی و ارزش ابزاری در فلسفه محیط زیست (از رویکردهای فلسفی تا راهبردهای حقوقی)». فصلنامه علمی-پژوهشی دانشگاه قم، ۱۱، ۱ (۱۳۸۸)، ۱۹۵-۲۱۶.
- <https://www.sid.ir/paper/98290/fa>
- قبادی، کاوه و حسین ناصری مقدم. «مالکیت در حصار کاربری، نگاهی به تعیین کاربری از منظر فقه و حقوق». دانشنامه حقوق اقتصادی، ۱۹، ۲ (۱۳۹۱)، ۱۰۱-۱۳۳.
- <https://doi.org/10.22067/le.v19i2.27378>
- کردوانی، پرویز. جغرافیای خاک‌ها. چاپ هشتم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۲.
- لسانی، سیدبهرزاد و علی مشهدی. «حفاظت از محیط زیست توسط شهروندان و سازمان‌های مردم‌نهاد در چهارچوب اصول هشتم (امر به معروف و نهی از منکر) و سی و چهارم قانون اساسی در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران». فصلنامه دانش حقوق عمومی، ۷، ۲۱ (۱۳۹۷)، ۱۲۵-۱۴۶.
- مثنوی، عباس. «رویکرد تطبیقی لیبرالیسم و پست‌مدرنیسم نسبت به بحران خشک‌سالی در خاورمیانه». فصلنامه نشریه بین‌المللی پژوهش ملل، ۴۸ (۱۳۹۸)، ۶۹-۸۱.
- مشهدی، علی. حق بر محیط زیست سالم (الگوی ایرانی-فرانسوی). تهران: انتشارات میزان، ۱۳۹۲.
- مشهدی، علی. مجموعه محشای قوانین و مقررات محیط زیست (متون بنیادین حفاظت از محیط زیست). جلد اول. چاپ دوم. تهران: انتشارات خرسندی، ۱۴۰۰.

- مقدسی، محمدباقر و محمد فرجیها. «ویژگی‌های سیاست‌های کیفری عوام‌گرا (مطالعه تطبیقی)». مطالعات حقوق تطبیقی، ۴، ۲ (۱۳۹۲)، ۱۳۷-۱۵۵.
- نجفی ابرندآبادی، علی حسین، درآمدی بر پژوهش در نظام عدالت کیفری، فرصت‌ها و چالش‌ها، بایسته‌های پژوهش در نظام عدالت کیفری. تهران: بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۹۲.
- نجفی ابرندآبادی، علی حسین. کیفر شناسی نو - جرم‌شناسی نو (درآمدی بر سیاست جنایی مدیریتی خطر مدارا)، مجموعه مقالات تازه‌های علوم جنایی. کتاب اول. چاپ دوم. تهران: بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۹۲.
- نجفی ابرندآبادی، علی حسین، مترجم. نظام‌های بزرگ سیاست جنایی. چاپ چهارم. تهران: انتشارات حقوقی میزان، ۱۳۹۸.
- نجفی ابرندآبادی، علی حسین، مترجم. درآمدی بر سیاست جنایی. تهران: بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۹۹.
- واحدی، سیدسیاوش و عاطفه لرکجوری. «جرایم زیست‌محیطی ناشی از آلودگی خاک با تأکید بر آلودگی‌های ناشی از دفع پسماند در جنگل سراوان رشت». مقاله ارائه شده در کنفرانس ملی حقوق در چشم‌انداز ۱۴۰۴، رشت، ۱۲ دی ماه ۱۳۹۸.

<https://civilica.com/doc/978169>

ب) منابع خارجی

عربی

- عبدالامیر المظفر، نادیة، مهند سبتی کاظم و بیان عبدالمطلب مهدی. «فاعلية القوانين البيئية وأثرها في تغيير الواقع البيئي الحالي والمستقبلي للعراق». مجلة الدراسات البيئية، مركز علوم البحار، جامعة البصرة، ۱۴ (۲۰۱۵)، ۱-۱۱.
- اسعد نداوی، حمید. «عقوبات جرائم تلوث البيئة في التشريع العراقي». مجلة العلوم القانونية و السياسية. عدد خاص بابعد المؤتمر العلمي الدولي الثالث لكلية بلاد الرادفین الجامعة، (۲۰۲۰)، ۳۹۷-۴۲۸.
- جهیه فرج، سکنه و تغرید قاسم محمد. «التصحر والملح في العراق وأثاره الاقتصادية مع إشارة خاصة إلى محافظة البصرة للمدة (۲۰۰۴-۲۰۱۵)». مجلة الاقتصادی الخلیجی، ۳۳ (۲۰۱۷)، ۵۱-۸۱.
- ربیع خاطر، محمود. الوافی لتشریعات و احکام الامارات العربیة المتحدة، قانون المعاملات المدنيہ المعدل بالقانون الاتحادی رقم (۳۰) لسنة ۲۰۲۰ معلقا علیه باحدث احکام القضاء. القاهرة: دار محمود، ۲۰۲۱.
- عبدالامیر، عارف محمد. «جريمة تلوث البيئة دراسة مقارنة بين القانون العراقي والقانون الأردني». رساله الماجستير، عمان: جامعه الشرق الاوسط، ۲۰۱۹.
- غانم، د. سحر حیات و م. م محمد علی مهارمی. «النظام القانوني لتمليك العقارات المتجاوز عليها، العراق انموذجا». مجلة الرادفین للحقوق، ۲۰، ۷۲ (۲۰۲۰)، ۸۸-۱۳۵.

انگلیسی

- Chapman, Graham P and Cathleen M Baker. *The Changing Geography of Africa And The Middle East*. London: Taylor & Francis e-Library, 2003.
- Dusan, Zachar. *Soil Erosion (Developments In Soil Science 10)*. Bratislava: Veda Publishing House of the Slovak Academy Of sciences, 1982.
- Jabbar ashour, Ameel. "Criminal Measures Against Offenders of Environmental Pollution Crimes in Iraq After 2003". *The Journal of Social Sciences Research*, Special Issue, 4, (2018), 156-164.
- <https://ideas.repec.org/a/arp/tjssrr/2018p156-164.html>

- Snakin, V.V, P.P Krechetov, T.A Kuzovnikova, I.O Alyabina, A.F Gurov & Stepichev, A.V. "The System of Assessment of Soil Degradation", *Soil Technology*, 8, (4)1996): 331-343.
[https://doi.org/10.1016/0933-3630\(95\)00028-3](https://doi.org/10.1016/0933-3630(95)00028-3)
- Simon, Aspinall. *Environmental Development and Protection in the UAE, in United Arab Emirate: A New Perspective*. Edited by Ibrahim Al'abed & Peter Hellyer. London: Trident Press, 2001.
- Singh, Kanishka. *Legislation: Environmental Law Regime in the United Arab Emirates: An Investor's Guide to Environment Compliance in the Construction Industry*, Zurich: The Center for Islamic and Middle Eastern Legal Studies, 2014.
- The Federal Environment Agency. *Lights On The Most Important Efforts To Protect The Environment In The United Arab Emirates*, Abu Dhabi: Media File For The Ministry Of Environment And Water, On The Occasion Of The 10th National Environment Day, 2007.
- United Nations Environment Program In Iraq "Post-Conflict Assessment, Clean-up and Reconstruction", Nairobi, 2007, Retrieved From <http://www.unep.org>.
- Westbrook, David A. "Liberal Environmental Jurisprudence". *University at Buffalo School of Law*, 27, (1994), 619-712. Accessed November 27, 2017
https://digitalcommons.law.buffalo.edu/journal_articles/628

ج) وبسایتها

- قانون حماية و تحسين البيئة رقم (٢٧) لسنة ٢٠٠٩

<https://iraqlid.hjc.iq/LoadLawBook.aspx?SC=040520106055384>

- قانون اتحادي رقم (٤٢) لسنة ١٩١١ م في شأن حماية البيئة وتنميتها

<https://www.dewa.gov.ae/~media/Files/About%20DEWA/Legislations/Arabic/24%20of%201999%20arabic.ashx>